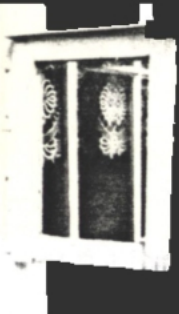

Hofjes in Nederland

Uitgeverij J.H.Gottmer Haarlem

...eerr
...ob
...e van Tom Weerbeijm
...und Spruit
...just
...Tom Weerbeijm
...van de Wringer

Inhoud

<i>Wonen op een hofje</i>	7	<i>Katwijk</i>	102
<i>Alkmaar</i>	18	<i>Leerdam</i>	103
<i>Amersfoort</i>	24	<i>Leeuwarden</i>	103
<i>Amsterdam</i>	25	<i>Leiden</i>	104
<i>Amsterdam-Jordaan</i>	30	<i>Maastricht</i>	133
<i>Amsterdam-Grachtengordel</i>	37	<i>Marssum</i>	134
<i>Breda</i>	43	<i>Middelburg</i>	135
<i>Delft</i>	44	<i>Naaldwijk</i>	136
<i>Den Haag</i>	49	<i>Noordgoime</i>	137
<i>Deventer</i>	56	<i>Oosterland</i>	137
<i>Doesburg</i>	57	<i>Rotterdam</i>	138
<i>Dordrecht</i>	64	<i>Schiedam</i>	139
<i>Edam</i>	65	<i>Thorn</i>	140
<i>Etten-Leur</i>	66	<i>Utrecht</i>	142
<i>Franeker</i>	66	<i>Ussingen</i>	152
<i>Gouda</i>	67	<i>Wormerveer</i>	153
<i>Groningen</i>	70	<i>Zaltbommel</i>	154
<i>Haarlem</i>	75	<i>Zandvoort</i>	154
<i>Haastrecht</i>	89	<i>Zutphen</i>	154
<i>Hoorn</i>	101	<i>Register</i>	156

Hofjesboek 9720 Amicitia

Omslag Schachtenhofje te Leiden
Schutblad voor Luthersche Hofje te Amsterdam (afgebroken)
Titelblad Arent Maartenshofje te Dordrecht
Schutblad achter St. Annahofje of Aalmoeshuis te Leiden

© Copyright 1977 J.H.Gottmer Haarlem

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of vervoelvoudigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

ARCHIEFDIENST
WESTFRIESE
GEMEENTEN

Wonen op een hofje

...Nu kan hier Maagd en Weeuw Gerust en vreedzaam leven...

WEINIG instellingen zijn zo oer-Nederlands als hofjes. Dat verklaart misschien hun hardnekkige levensvatbaarheid. Ontstaan uit een wonderlijke mengeling van liefdadigheid en ijdelheid weerspiegelen ze een reeks goede en kwade eigenschappen van de Nederlander.

Wie de vaak ongestuvrij zware deur van een hofje heeft opengedruwd en de schroom om 'privé-terrein' te betreden heeft overwonnen, wordt getroffen door de knusse gezelligheid van rijtjes schilderachtige huisjes en door de weldadige rust die er heerst, zelfs midden in de drukke stad. Die rust wordt slechts verbroken door het piepen van een scharnier of het gekwetter van mussen; op den duur kan ze voor de bejaarde bewoners zo drukkend zijn dat de komst van de melkboer of de postbode een belevens wordt. Het leven is hier teruggebracht tot kleine dingen.

Hofjesbewoners zijn individualisten met ieder een eigen voordeur, een eigen huishoudentje en een nauwkeurig afgebakend stukje tuin. Maar tegelijkertijd is er het op elkaar letten: gluren achter de gordijntjes, schuin geplaatste spiegels in de kamers, altijd een stofdoek bij de hand om even uit te slaan en zo te kunnen zien wie er aanbelt bij de burens.

Daar staat tegenover dat een bejaarde in een hofje niet gauw hulpeloos zal verkommeren. De burens zien het wanneer de gordijnen 's morgens gesloten blijven. Ze helpen elkaar in geval van ziekte met pannetjes soep en hartelijke woorden, en brengen het recept naar de apotheek - het kan jezelf ook overkomen. Er is moeilijk te ontsnappen aan de - al dan niet - goedwillende bedillerigheid van anderen binnen een zo kleine gemeenschap.

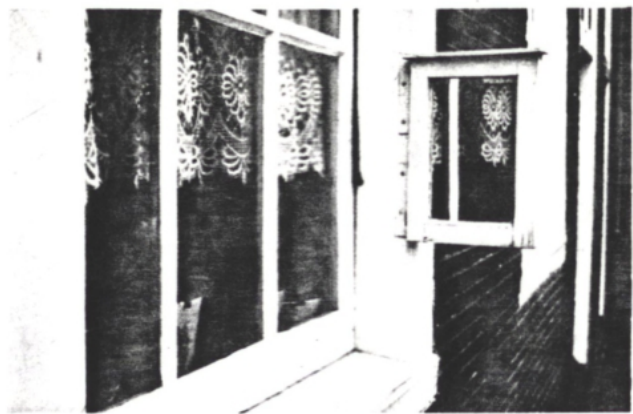
Maar buiten zal daar weinig van blijken. De koperen belletjes glimmen. De kleine ruitjes worden iedere week gezeemd. Het hofje pronkt aan de straatzijde

soms met een gevel vol krullen en guirlandes of herbergt een regentkamer met het statige portret van de stichter.

De huisjes zelf zijn simpel en eenvoudig. Romantisch voor de bezoeker, vochtig, donker en onpraktisch vaak voor de bewoners... tot de overheid een paar ton uittrekt voor een grondige restauratie - hofjes zijn ook cultuurmonumenten.

...Siet wat ik so willig heb gebout...

VERREWEG de meeste hofjes zijn door particulieren gesticht. De oudste dateren uit de middeleeuwen. Het 'stichten' of funderen was in die tijd een haast dagelijkse bezigheid. Rijke en minder rijke burgers stelden

Het spionnetje: nieuwsgierigheid... of medeleven?

Hiermaast: Een van de laatste begijntjes in Breda.

dan een bepaald bedrag - soms ook de renten van een boerderij - beschikbaar voor een goed doel. Er waren fundaties voor uitdelingen aan de armen, de verzorging van zieken, een eeuwigdurend abonnement op een requiemmis, voor de olie in de godslamp in de kerk of voor een huisje van een kluisenaar, dat tegen de kerk werd aangebouwd - in zo'n huisje was de naam van de stichter op een steen aangebracht, en de kluisenaar herdacht hem dagelijks in zijn gebeden.

Al in het midden van de 14de eeuw lieten particulieren 'huyskens' of 'cameren' bouwen om arme bejaarden gratis onderdak te verschaffen. Het voormalige Vijf Zustershuis in Utrecht, in 1357 gesticht, zou reeds de vorm van een hofje hebben gehad. Het oudste nog bestaande, en als zodanig gestichte, hofje is de Bakenesser Kamer in Haarlem, uit 1395.

Liefdadigheid en ijdelheid

IN het leven van rijke burgers kwam bij het klimmen der jaren de zorg voor het te zijner tijd na te laten bezit, vooral als ze geen kinderen hadden. Het was mogelijk een klooster of een gasthuis erfgenaam te maken. Aantrekkelijker was het stichten van een hofje omdat zo de naam van de stichter op roemrijke wijze bewaard bleef. Niet voor niets is vaak één van de eerste bepalingen in het testament dat het portret van de stichter 'ten eeuwigden dage' in de regentenkamer moet hangen. Bovendien konden de bewoners van het hofje worden verplicht uit dankbaarheid voor het zieleheil van de stichter te bidden. Het mes sneed dus aan twee kanten: de stichter deed een 'goed werk' en kon ervan verzekerd zijn dat hij in veler gebeden zou worden herdacht. Sommige hofjes hadden voor dit laatste doel een eigen kapel, maar dat was uitzondering, want de geestelijken van de betreffende parochie vreesden concurrentie en daarmee vermindering van inkomsten. Als er toch een kapelletje gebouwd mocht worden, werden er tal van beperkende voorwaarden gesteld: bijvoorbeeld wat betreft het biecht horen, be-

Maria van Pallaes, omringd door haar kinderen, laat op haar hofje te Utrecht 'preuven' uitdelen aan de bewoonsters. - Schilderij van Hendrick Bloemaert uit 1657 (Centraal Museum, Utrecht).

graven en klok luiden. In de meeste gevallen moesten de hofjesbewoners toch op gezette tijden naar de parochiekerk om er de mis bij te wonen.

Na de kerkelijke omwenteling in de 16de eeuw kregen de hofjes geleidelijk een protestants karakter. De meeste regenten waren nu van de 'nieuwe religie'. Waar toezicht was geweest door kerkelijke armbesturen, ging het beheer op last van het stadsbestuur over op de nieuwe protestantse kerkeraden. Hoewel na de reformatie het uitgangspunt van veel hofjesstichters - de hemel verdienen met het verrichten van goede werken en het laten bidden voor hun zielerust - was weggefallen, bleef het stichten van een hofje voor velen aantrekkelijk. Vooral in de 17de eeuw voelden veel rijke kooplieden zich aangetrokken tot deze vorm van naastenliefde. Er verschenen indrukwekkende toegangspoorten met gebeeldhouwde pilasters en festoenen, en vooral met de naam van de stichter (met -Hofje erachter), zijn wapen en een gedicht waarin zijn goedgeefsheid en deugdzaamheid werden bezongen. Boven de ingang van het Deutzenhofje in Amsterdam lezen we bijvoorbeeld:

*Agneta Deutz laat hier haar liefde en godsdienst
blijken
Den Armen tot troost, tot voorbeeld van den
Rijken
Anno 1695*

Vaak speelden ook heel praktische motieven een rol. Veel hofjes waren bestemd voor oud-familiepersoneel of arme familieleden. Bij het Samuel de Zee's Hofje in Leiden lezen we:

*Geeft God alleen de eer.
 Voor goede, dog niet rijke
 neven en nigten
 deed Samuel de Zee
 dat bij zijn leven
 stigten*
 1723

Zijn 'neven en nigten' hadden misschien toch liever in contanten geërfd. Boven een binnenpoortje liet Samuel daarom het volgende rijmpje aanbrenge:

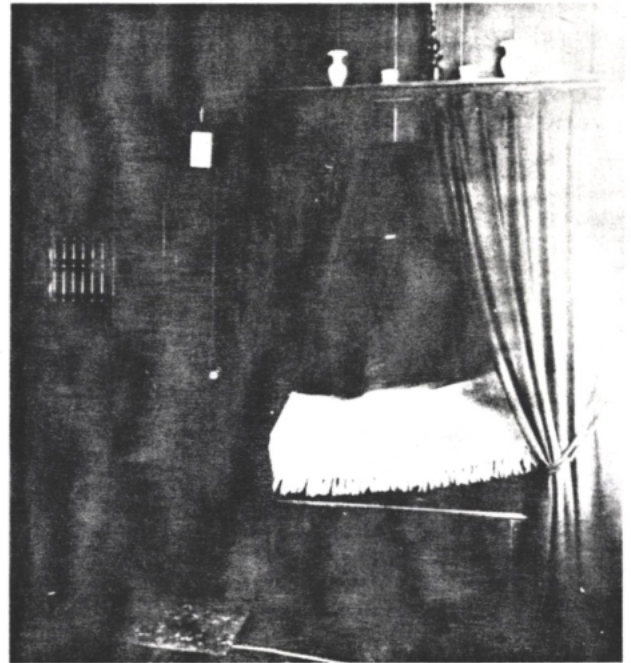
*Dus was mijn sin
 Een yder praat
 Na sijn begrip
 Maar soo 't niet staat
 Tot Uw genoegen
 Blyft dan buyten
 'kan met myn poort
 Uw' mond niet sluyten*
 1723

De stichters beperkten zich in veel gevallen niet tot het maken van een testament alleen. Het hofje ging hun zo na aan het hart dat ze ook allerlei voorbereidende maatregelen troffen, zoals het zoeken van een geschikte plaats, het bespreken van de bouwplannen en het aanwijzen van de eerste bewoners en van de regenten die de stichting zouden beheren. De stedelijke overheid stimuleerde deze vorm van sociaal werk door te helpen bij het zoeken van een bouwterrein en door van bepaalde belastingen vrijdom te verlenen.

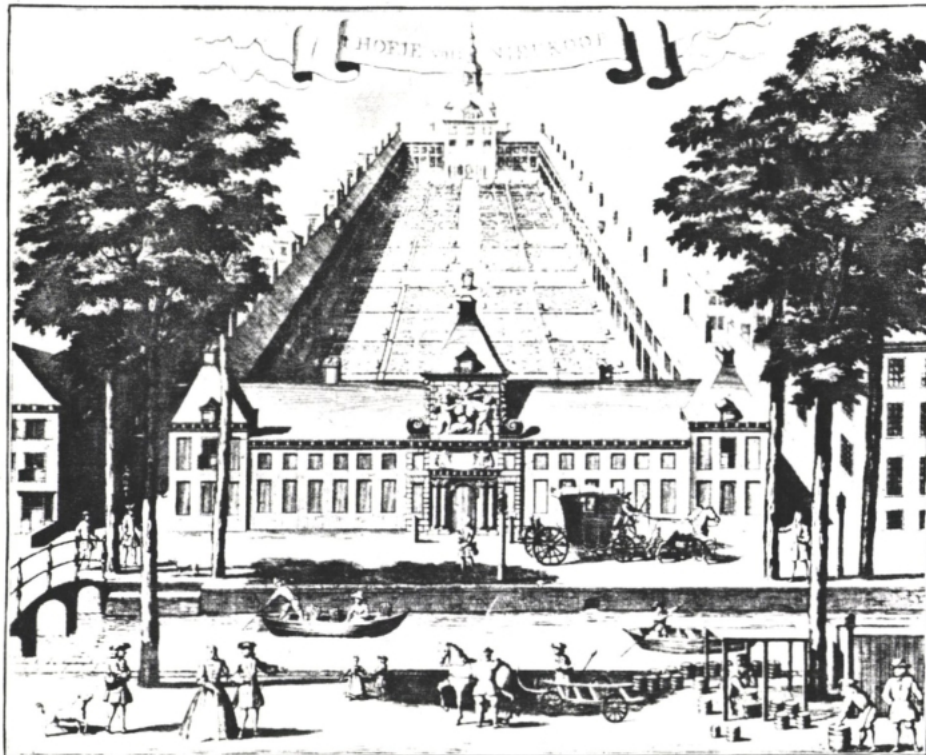
...Om daer op te timmeren een Hoffgen...

IN de late middeleeuwen al, maar vooral in de 17de

eeuw, was het bijzonder moeilijk in de volgebouwde steden ruimte te vinden voor de bouw van een hofje. Soms werd volstaan met het verbouwen van een bestaand rijtje huizen. Een enkele keer was het legaat zo groot dat een vervallen klooster of een verkrotte buurt kon worden gesloopt om plaats te maken voor een hof van wel dertig huisjes. Maar het overgrote deel van de hofjes omvat ongeveer een dozijn woningen rond een tuintje. Het voordeligst was het kopen van een binnenterrein: een grote tuin achter een voormalig herenhuis, een kloostertuin, een kaatsbaan bij een herberg of zomaar wat stadstuinjes naast elkaar. De zo tot stand gekomen hofjes liggen heel verborgen. Ze zijn te

De bewoonsters waren vaak verknocht aan hun bedstee. Achter de gordijnen bleef je warm als in de winter 's nachts de kachel uit was.

Hofje van Nieuwkoop in Den Haag. - Gravure van R. Boitet uit 1729.

bereiken langs een paadje achter een eenvoudige deur, of via een gang dwars door een huis. Was er meer geld beschikbaar, dan werd er een huis aan de straatzijde bij gekocht. Dat werd afgebroken en vervangen door een grote ingangshal met daarboven een regentkamer.

De huisjes zelf bestaan meestal uit één kamer en een zoldertje. Een betegelde schouw bood gelegenheid om eten te koken en het huisje te verwarmen. De bewoners sliepen in een bedstee. Voor ons misschien een bedompt hok, maar de slapers waren eraan verknocht, want het was er lekker warm achter de deurtjes als 's nachts de haard uit was. Toen in het begin van deze eeuw de regenten van veel hofjes ertoe overgingen de bedsteden te vervangen door moderne ijzeren ledikanten, leidde dat tot felle protesten van de bewoners.

Door de vierkante of rechthoekige vorm van het hofje lagen de hoekhuisjes vaak helemaal ingebouwd. Een deur met ruitjes moest voor de lichtinval zorgen. Het ligt voor de hand dat deze hoekhuisjes het minst in trek waren. Meestal werden er de nieuwe bewoners ingestopt; ze schoven op zodra er een beter huisje vrijkwam. De huisjes met het venster op de noordzijde

zijn het vochtigst en liggen daarom meestal iets hoger, zodat een deel van het water naar de andere zijde kan aflopen.

De tuin was aanvankelijk opgedeeld in vakken waarin de bewoners naar believen groente en bloemen konden kweken. Daarnaast was een bleekveldje onmisbaar. Vooral in de 18de eeuw zijn om esthetische redenen veel van deze versnipperde hofjestuinen veranderd in één strak aangelegde tuin, met perken op de hoeken en een perk in het midden, al of niet met klinkerpaadjes doorsneden. Witte stenen op de hoeken moesten de bewoners in het donker voor struikelen behoeden. Midden op elk hofje stond de pomp, met één of twee koperen tuiten - één voor regen- en één voor grondwater - en bekroond door beeldhouwwerk of een lantaarn. De eerste zorg voor iedere portier was de pomp gaande te houden, door erop te letten dat het leer aan kleppen en zuigers soepel bleef en 's winters bevrozing te voorkomen.

Verdere bouwsels op een hofje waren een regentkamer, soms ook een lijkenhuisje, en een enkele keer een galerij - met een zogenaamde clapbank - waar de bewoners bij regenachtig weer allerlei karweitjes konden verrichten.

Preuen

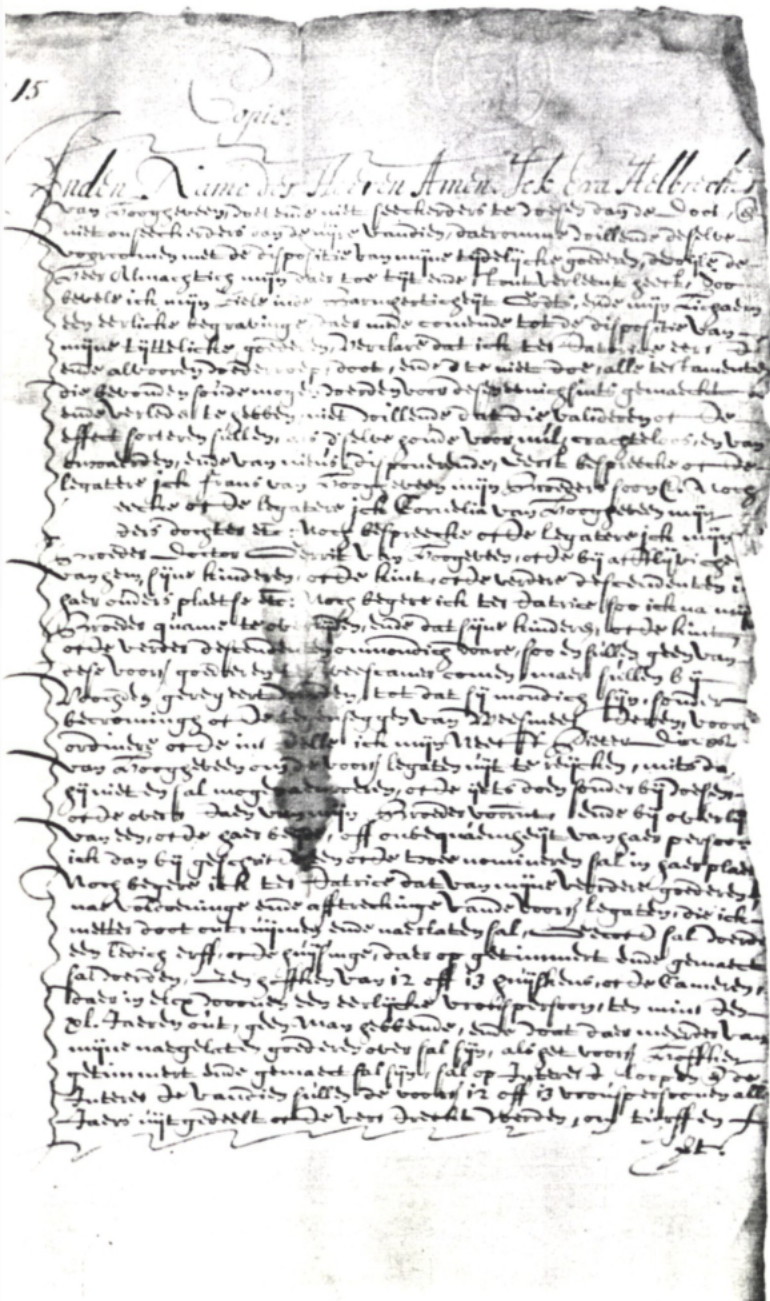
DE vooral uit de late middeleeuwen stammende gewoonte armen en zieken op bepaalde dagen van goede gaven te voorzien, is op de hofjes soms tot op de huidige dag blijven bestaan in de vorm van 'preuen'. De stichters bepaalden in hun testament dat de bewoners regelmatig bedeed moesten worden met bijvoorbeeld brood en kaas, het dagelijks bier, turf voor de winter, hemden en schoenen en dergelijke. Ook werd een hofje wel eens verrast met een legaat dat een extraatje opleverde voor de hoogtijdagen: eieren met Pasen, wittebollen tijdens de kermis of een glas wijn op de naamdag van de gulle gever. Als het een hofje financieel erg slecht ging, waren het doorgaans de preuen waarop pas in de allerlaatste plaats werd bezuinigd.

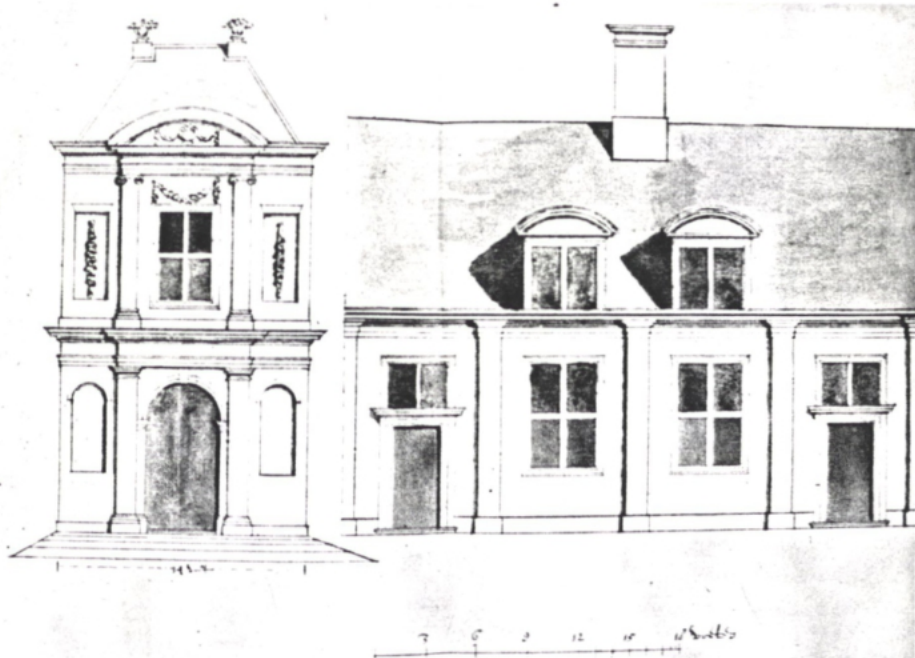
Nog altijd voelen particulieren en instellingen zich op feestdagen geroepen de bejaarden op de hofjes eens te verwennen. De hofbewoners weten dat; gedurende de Kerstdagen houden ze dan ook vaak de wacht met een kartonnen doos achter de onderdeur.

Bewoners

ENKELE van de oudste hofjes waren in het begin van hun bestaan uitsluitend bestemd voor mannen; daarnaast waren er hofjes voor echtparen. Maar op de meeste woonden vrouwen, die van oudsher beter in staat zijn een eigen huishoudentje te voeren dan daarin ongeoeffende oude mannen. Als een echtpaar op een hofje woonde, kwam het moment dat er één van

'In den Name des Heeren. Amen. Ick Eva Aelbrichs van Hooggeveens dochter...' - Kopie van stichtingsakte voor het Eva van Hooggeveenshofje in Leiden, uit 1650.

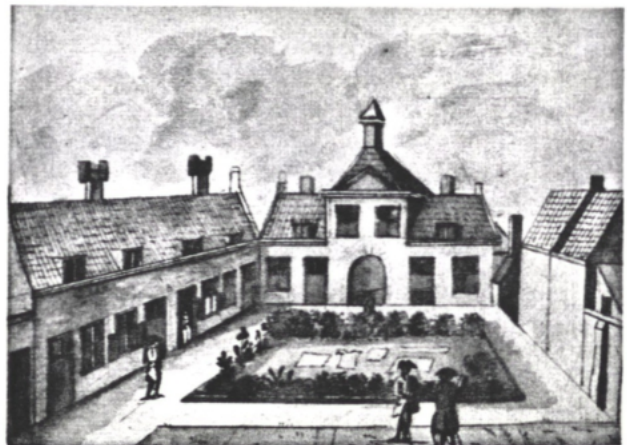
Ontwerpen voor het Eva van Hoogeveenschotte: poort met regentenkamer en twee van de huisjes.

Zo zag een hofje eruit in 1787. Let op de 'bleek' in het midden. - Tekening van Jacob Timmermans.

de echtelieden overleed. Als de man overbleef, moest hij zo mogelijk bij een andere weduwnaar intrekken; de vrouw bij een weduwe. Soms gold zelfs de regel dat iemand na het overlijden van de wederhelft het hofje moest verlaten om elders onderdak te zoeken.

Het wonen in een hofje was meestal gratis. Vanaf de 19de eeuw werd ermee begonnen een lage huur te vragen ter bestrijding van onderhoudskosten. Het was ook mogelijk je tegen een bepaald bedrag in te kopen voor het leven. De hoogte van de inkoop som loopt nogal uiteen. In het Proveniershuis in Edam bedroeg ze nog niet zo lang geleden f 120,—. Voor een huisje in het Hofje van Dam in Den Haag moest in 1974 f 4.500,— worden betaald. Ook in dit laatste geval zijn de bewoners voordelig uit want ze hoeven nooit meer huur te betalen; een bewoner die een hoge ouderdom bereikt betekent dus een schadepost voor het hofje.

Om op een hofje te komen, moest je van onbesproken gedrag zijn, voldoende huisraad bezitten om het huisje te kunnen inrichten, en genoeg geld hebben om je te kunnen bedruipen, want de preuven waren bijna nooit voldoende om van rond te komen. In een hofje zaten dan ook nooit de allerarmsten. Het was een bont publiek van ongetrouwde juffrouwen met een spaarpotje, trouwe dienstboden met een lijfrente, ambachtslieden en winkeliers in ruste. Na hun overlijden vervielen hun geld en goed vaak aan het hofje. Van de bezittingen van een nieuwe bewoner werd in dat geval altijd een nauwkeurige inventarislijst opgesteld. Het kwam wel eens voor dat de regenten erachter kwamen dat een bewoner toch wat van zijn spulletjes in het geheim had verkocht. De delinquent moest dan op het matje komen in de regentenkamer. Zo mogelijk werd de koop ongedaan gemaakt, en meestal wachtte de bewoner nog een straf, bijvoorbeeld het inhouden van de preuven. Na zijn dood werd de inboedel van de bewoner geveild, en van de opbrengst lieten de regenten

het huisje opknappen voor de volgende bewoner. Wie eigen baas over zijn bezit wilde blijven, moest een vastgesteld bedrag in de kas van het hofje storten.

Tussen hofjes bestaan kleine standsverschillen welke een buitenstaander niet zo vlug zullen opvallen, maar die voor de bewoners sterk tellen. Het Hofje van Wouw in Den Haag, dat volgens de reglementen bestemd is voor bejaarde dienstboden, is een deftig hofje. De dienstbode van Colijn heeft er gewoond en zelfs een kamenierster van koningin Emma.

Regenten

OM ervan verzekerd te zijn dat hun hofje in goede handen zou komen, benoemden de stichters in hun testament de eerste bestuurders. Soms werd het beheer opgedragen aan de diakonie of aan de regenten van een al bestaand Godshuis, maar meestal bestond het college van regenten uit familie of vrienden van de stichter.

Als één van de regenten overleed, kozen de anderen een opvolger, zonder bemoeienis van buiten. Het regentschap ging vaak generaties lang over van vader op zoon, of bleef in de familie; de banden met het hofje

werden daardoor heel hecht. De ervaring leert dat zulke hofjes goed uit zijn: omdat de leden van zo'n liefdadig geslacht erg trots zijn op 'hun' hofje, komen ze vaak met schenkingen en legaten over de brug.

De Graswinckels hebben in de tuin van het - schitterend gerestaureerde - Hofje van Gratie in Delft zelfs een eigen familiemuseum laten bouwen. Elke keer als er een Graswinckel sterft, komen er weer nieuwe schilderijen en antieke kastjes bij. De bewoners hebben er natuurlijk niet zoveel aan, maar ook zij worden beslist niet vergeten.

De regenten houden zich bezig met het welzijn van hofje en bewoners en vergaderen daartoe op gezette tijden in de regentenkamer. Deze vertrekken kunnen de meest aardige herinneringen bewaren aan bestuurders of bewoners. Gewoonlijk hangen er portretten van stichters, naamlijsten van regenten en vergeelde ordonnanties. Daarnaast treffen we er allerlei curiosa aan, zoals lofdichten bij eeuwefeesten, herinneringen aan jubilea in de vorm van knipwerk of gegraveerde glazen, of tekeningen en schilderijtjes met afbeeldingen van het hofje. Om het er wat gezelliger te maken, sleepten de regenten in de loop van de eeuwen allerlei huisraad naar de kamers. Makkelijke stoelen, Goudse pijpen, tinnen inktkokers, kwispedoors, wijnglazen en koffieserviezen in allerlei stijlen en uit allerlei tijden vormen er soms een bont geheel. Maar er zijn ook regentenkamers die al bij de bouw van het hofje in de 17de of 18de eeuw geheel in stijl zijn ingericht. Ze ademen een sfeer van echtheid die door geen stijlkamer in een museum kan worden geëvenaard.

De overdadige luxe in vooral de 18de-eeuwse regentenkamers wekt wel enige verbazing. Het goudleerbehang, de marmeren schouw en de, ook toen al kostbare, beschilderingen - tot op het plafond toe - lijken nogal in strijd met de liefdadige opzet en met de soberheid van de hofjeswoningen. Vaak is de regentenkamer ontworpen in opdracht van de eerste regenten, en niet van de stichter. Misschien wilden ze de stich-

ter postuum eren - zijn portret domineert de kamer. In dat geval is de regentenkamer een soort mausoleum voor de overledene. Regenten vonden het een plicht op het hofje zelf te vergaderen, maar het was voor hen ondenkbaar plaats te nemen op een stoel die ver beneden hun stand was.

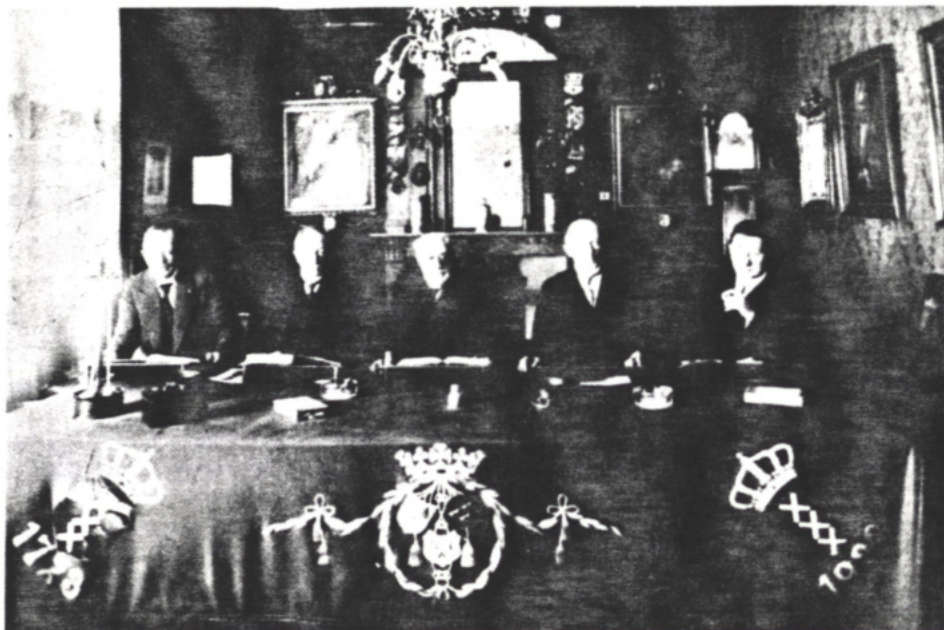
In ieder geval kunnen we er nu gelukkig mee zijn. Het is wèl jammer dat de regentenkamers zo weinig gebruikt worden. In enkele hofjes mogen culturele clubjes er hun bijeenkomsten houden: literatuur beoefnende huisvrouwen, heemkundige genootschappen of amateurstrijkkwartetten met tien man publiek, of zomaar hofjesbewoonsters zelf - om iets te vieren bij een kopje koffie en een gebakje.

Reglementen

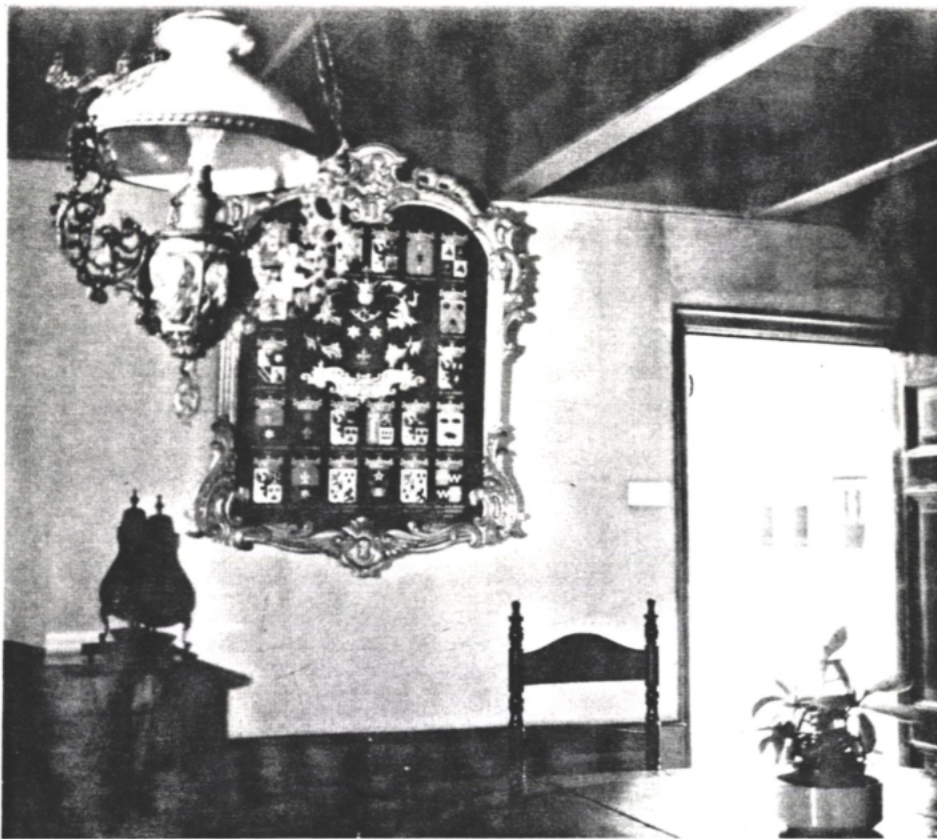
EEN der zaken waar de regenten zich mee bezig hielden, was het samenstellen of herzien van het reglement. Er bestaan versies van na de Tweede Wereldoorlog die in onze ogen nogal streng lijken, maar in feite heel soepel zijn vergeleken bij de ordonnanties uit de 18de en de 17de eeuw of nog vroeger. Toen was het leven in een kleine hofjesgemeenschap aan strenge regels gebonden. Er waren de voorschriften betreffende het sluiten van de poort, het op tijd binnen zijn, het niet buiten het hofje mogen overnachten, en ook aanmaningen tot goed gedrag, waarbij het verboden werd sterke drank te gebruiken, te bedelen, ruzies te maken, te schelden of te vloeken. Opvallend zijn de regels over de helderheid: artikelen lang gaat het over koper poetsen, de straat schrobben, de hal dweilen. Soms moest zelfs het eigen lichaam eenmaal per maand worden gewassen.

Het uitdelen van de preuen was een gevoelig punt. Heel precies werd omschreven hoeveel bier iedere bewoner kreeg, en op welk uur, of op hoeveel turf iemand recht had.

Tegenwoordig zijn de reglementen erg kort. De poort moet vaak nog om tien uur dicht, maar de bewoners

In 1923 waren de Heren Regenten nog 'deftig'. Zie hoe ernstig en belangrijk ze kijken op de statiefoto bij het 200-jarig jubileum van de Corvershof in Amsterdam.

In het Friese Marssum worden de regenten 'voogden' genoemd. In de bestuurskamer van het Poptagasthuis prijken - in alle bescheidenheid - hun wapenschilden.

Er was vroeger heel wat verboden op een hofje: zelfs het aanraken van de alarmbel?

hebben er zelf de sleutel van. Ze overnachten soms drie weken achter elkaar op Mallorca. Eén verbodsbepaling komt echter nog algemeen voor: de bewoners mogen geen hond houden; de rust op het hofje mag niet worden verstoord.

De portier

DEGENE die namens de regenten het bewind voerde en vaak nog voert, is de portier. Er zijn goede portiers geweest die het hofje stipt in orde hielden en de bewoners tot grote steun waren; maar soms werd er door deze belangrijke figuren een waar schrikbewind uitgeoefend, waarbij lang verouderde regels met grote strengheid werden toegepast en alle hofbewoners sidderden onder de tucht. In oude notulen zijn hiervan vreemde voorbeelden opgetekend. Tot in de jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam het voor dat portiers de post van de bewoners controleerden, wasgoed dat op een andere dag dan maandag buiten hing, woedend van de lijn trokken of bezoekers om het minste of geringste de deur uitschopten. Vooral de komst van studenten in hofjes waar nog bejaarden woonden, heeft menige portier slapeloze nachten bezorgd.

Maar een goede portier is een zegen voor het hofje. Als hij een auto heeft, speelt hij voor taxibedrijf: 'Als je er eenmaal mee begint, dan rekenen ze gewoon op je.' Voor de technische kant van het bestaan is hij onmisbaar, want je moet er niet aan denken dat een hoogbejaarde dame een ijskast aardt of met een 'Black and Decker' een plantenbak op haar vensterbank monteert.

Haalden de hofjes 1884?

DE geschiedenis van de hofjes is weinig opwindend, bejaarden kwamen en gingen. Zo nu en dan werd er

gens een zoveel honderdjarig bestaan gevierd. Wèl zijn er verhalen over vroegere bewoners, maar historici zullen ze niet kennen. Over een tachtigjarige man die samenwoonde met zijn jonge vrouw van vijftig, en zó bang was haar te verliezen dat hij haar buiten opwachtte als zij om boodschappen was gegaan. Of de verarmde mevrouw die nog wat familiejuwelen bezat, maar er geen afstand van wilde doen. Zulke geschiedenissen leven nog een tijdje voort in gesprekken tussen de hofjesbewoners, en worden daarna voorgoed vergeten.

Meer weten we over officiële gebeurtenissen: bijvoorbeeld over de strijd die regenten hebben moeten voeren voor het voortbestaan van hun hofje - dat volgens de laatste wil van de stichter immers het eeuwige leven moest hebben. De grootste bedreiging vormde geldgebrek. Het kapitaal dat de stichter voor het hofje had bestemd, was voor een gedeelte gebruikt om het hofje te bouwen; de rest werd belegd. Van de rente daarvan moesten de preuven en het onderhoud worden betaald. Bovendien moest het kapitaal langzaam groeien, want na elke honderd of tweehonderd jaar was het hofje zo verkrot dat het moest worden herbouwd. (Er worden in dit boek middeleeuwse hofjes besproken; het gaat dan steeds over een hofje dat voor de tweede, derde of vierde maal is herbouwd.) Als het mis liep met het kapitaal moest de rentmeester (penningmeester, één van de regenten) een oplossing zien te vinden. Soms stelde hij voor een paar of zelfs alle hofjeswoningen gedurende een bepaalde tijd te verhuuren, tot de financiën weer op peil waren.

Het was dus wèl zaak verstandig te beleggen. Omdat beleggingen in handel en industrie te riskant waren, bestond het kapitaal van de stichting voornamelijk uit onroerend goed. Maar huizen kunnen afbranden en de

landerijen lagen soms precies in de Hollandse Waterlinie. In de tweede helft van de 18de eeuw kozen veel rentmeesters daarom voor een andere 'veilige' belegging: in staatspapieren. De staat leek de meest betrouwbare rentegever.

In 1810 speelde zich echter een klein drama af. De tiërcering van de staatsschuld onder Napoleon - de rente werd tot op een derde verlaagd - bracht veel hofjes een slag toe die een aantal in de arme eerste helft van de 19de eeuw niet meer te boven is gekomen.

Lodewijk Napoleon had al gemeend de hofjes de traditionele belastingvrijdom voor weldadige instellingen te moeten ontzeggen: hofjes waren volgens hem privé-stichtingen, speciaal ingericht voor bejaard personeel van de regenten, en een pensioenregeling valt niet onder weldadigheid. De meeste hofjes wisten toen aan te tonen dat ze een 'openbare' instelling waren.

Uit de 19de eeuw dateert de image van hofjes als plaatsen waar wereldvreemde oude dametjes hun voeten warm houden op een stoof. De literatuur van die

In de poort van het Heilige Geesthofje in Den Haag - omstreeks 1910.

Hiernaast: *Gezellig keuvelen in het magere herfstzonnetje. - Verwershofje te Haarlem (nu verdwenen).*

'Alles zo schoon en toch poetsen?' - 'Och, je ziet nog eens wat...'

dagen is daar voor een niet gering deel debet aan. Zo schreef J. P. Hasebroek (een tijdgenoot van Nicolaas Beets) over 'De Hofjesvrouw' onder meer:

Hele dagen, ja weken achtereen ziet zij door de reet van haar gordijntjes niets anders dan de cellen van haar medejuffers en de leeuwrikkenzode, met goudsbloemen en citroenkruid beplant, die zij trots haar tuin noemt. Zij hoort van de wereld niet veel meer dan zij er zelf van ziet. De ongewoonte mensen te zien, maakte haar gaandeweg mensenschuw, zodat zij steeds zeldzamer haar stenen kooi verlaat.

Wezenlijke veranderingen vonden er plaats na de Tweede Wereldoorlog. Het streven om bejaarden te huisvesten in bejaardenflats en verzorgingstehuizen had een ware uittocht tot gevolg. Studenten en kunstenaars 'ontdekten' toen de hofjes. Voor het eerst sinds eeuwen vestigden zich jongeren tussen de bejaarden op de hofjes. Soms ging dat goed. De bejaarden voelden wel wat voor leven in de brouwerij; onder de oude balken weerklonken zelfs vrolijke kindergeluiden. Maar vaak was er tussen de levenswijze van oude en jonge hofjesbewoners letterlijk een verschil van dag en nacht, met alle problemen van dien.

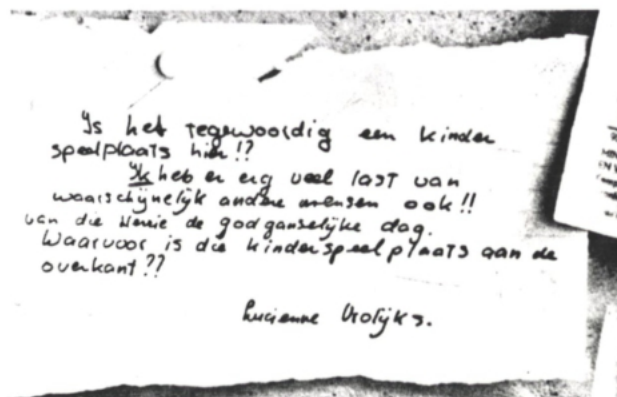
Begijnhoven en hofjes

die niet door particulieren zijn gesticht

NAAST de door particulieren gestichte hofjes zijn een aantal nog bestaande hofjes voortgekomen uit een kerkelijke of wereldlijke weldadige instelling. Tot de vroegste christelijke instellingen behoren de *Gasthuizen*. In 816 - ze bestonden al eerder - kreeg iedere bisschop de opdracht een gasthuis te stichten voor armen en vreemdelingen. Deze vreemdelingen waren

vaak pelgrims op bedevaart. Langer dan twee of drie nachten mochten ze niet blijven, behalve natuurlijk als ze ziek waren. Op den duur werd het verplegen van zieken één van de belangrijkste taken van de gasthuizen. De verpleging bestond uit vrome raad, een vriendelijke behandeling en gezonde kost. De geneeskundige kant lag vooral op het terrein van aderlaten, kamillethee en andere kruidendrankjes, en veel bidden. Gasthuizen zijn de voorlopers van onze ziekenhuizen. Enkele eeuwenoude ziekenhuizen in ons land heten nog steeds gasthuis, zoals het St. Elisabeth's Groote Gasthuis in Haarlem en het Binnengasthuis in Amsterdam (het Buitengasthuis, buiten de stad, was bestemd voor besmettelijke patiënten).

Maar oorspronkelijk waren de Gasthuizen speciaal bedoeld voor vreemdelingen en armen. Aan de armen werden maaltijden verstrekt en het recht op zo'n maaltijd heette een 'preuve'. Wie oud werd, kon uit voorzorg zijn bezit aan een gasthuis of klooster schenken, in ruil voor gratis kost, inwoning en verpleging tijdens de laatste levensjaren. Zo iemand werd een 'kostkoper' of *provenier* genoemd. Sommige gasthuizen specialiseerden zich in bejaardenzorg. Soms werden ze, na talloze verbouwingen, tenslotte hofjes. Groningen heeft nog vijf hofjes die zijn voortgekomen uit middeleeuwse gasthuizen, bijvoorbeeld het Pelstergasthuis dat dateert van ± 1250. Zulke hofjes omvatten vaak meerdere binnenplaatsen, een eigen kapel (in Doesburg de 'Gasthuiskerk') en ruimten waarin vroeger de eigen bakkerij en brouwerij gevestigd waren. In Groningen heten de later door particulieren gestichte hofjes ook 'gasthuis'.

Begijnhoven

DE besloten bouwwijze van hofjes - aparte huisjes rond een bleekveldje, en alleen bereikbaar via een poort - kwam al eerder voor bij de begijnhoven. Net zoals de hofjes zijn de begijnhoven een Nederlandse aangelegenheid. (In de middeleeuwen hoorden we bij België; we moeten hier dus eigenlijk spreken van 'de Nederlanden'.) De begijnhoven zijn in de 12de eeuw ontstaan. Waarschijnlijk speelde het vrouwenoverschot in die tijd daarbij een belangrijke rol. De overgebleven vrouwen konden natuurlijk ook als non in een klooster treden, maar een zo definitieve keuze, die de rest van het leven vastlegde, was voor veel meisjes weinig aantrekkelijk. Het begijnhof bood een tussen-

oplossing. De begijnen - in Breda was de minimumleeftijd dertien jaar - legden weliswaar een belofte van kuisheid en gehoorzaamheid af, maar ze bleven vrij om op ieder moment dat zij dat wilden, het hof te verlaten om te trouwen. Andere voordelen waren een eigen huisje en contact met de buitenwereld, want de meeste begijnen hadden werk buiten het hof.

De banden met de kerk waren nauw. Een begijnhof was vaak een zelfstandige parochie met eigen kapel en priester. Tijdens de reformatie zijn de begijnhoven daardoor in grote moeilijkheden gekomen. In de zuidelijke Nederlanden, die rooms bleven, hebben de hoven zich weten te handhaven. Ze vormen nu één van de aantrekkelijkste bezienswaardigheden van België.

In het noorden bleven van de ongeveer veertig begijnhoven - ze waren destijds in bijna elke stad te vinden; nu leven ze alleen nog in straatnamen voort - er maar twee over, in Amsterdam en Breda. Enkele begijnhoven vonden een nieuwe bestemming als bejaardenhofje, zoals het Proveniershuis in Edam.

Heilige Geest

TEGEN het einde van de middeleeuwen verloor de

In universiteitssteden als Leiden en Amsterdam worden enkele hofjes nu door jonge mensen bewoond. Meisjesstudenten in het Zon's Hofje te Amsterdam.

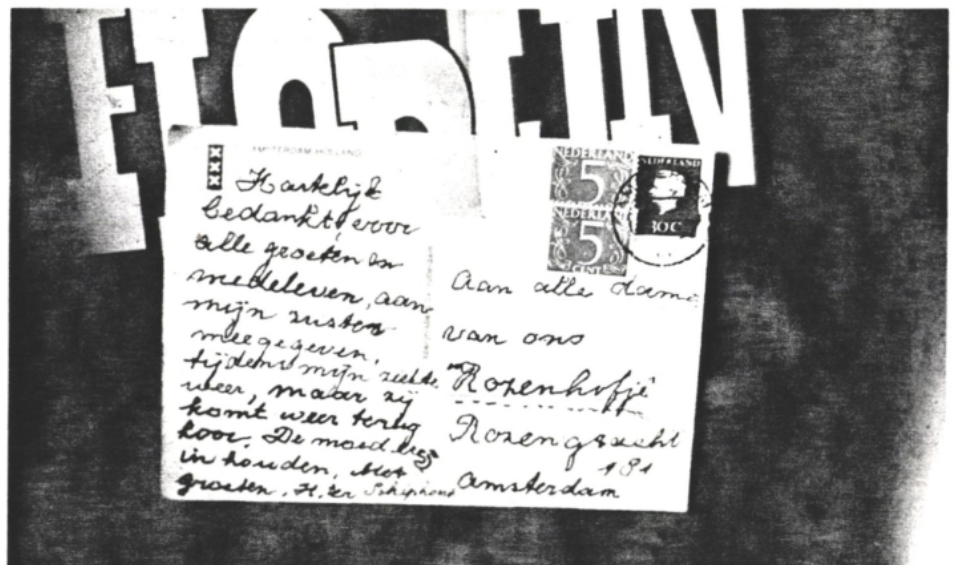
Let wel: 'ons' Rozenhofje ...

kerk aan invloed. De burgers in de steden wisten zich steeds meer te onttrekken aan het gezag van kerk en adel. De stedelijke overheid ging zich zelfs bemoeien met sociale voorzieningen, toen een kerkelijke aangelegenheid bij uitstek. In veel steden werden Heilige Geest-broedersschappen opgericht, die zich het helpen van armen, zonder onderscheid, ten doel stelden. Hoewel de naam dit niet zou doen vermoeden, werden de leden van deze broederschap, de Heilige Geestmeesters, door het stadsbestuur benoemd.

Rijke burgers konden hun geld aan de Heilige Geest vermaken. Dat was vaak betrouwbaarder dan een schenking aan de kerk, die in de late middeleeuwen nogal corrupt was. In 1505 schonk bijvoorbeeld Alijt Trympmaker honderdtweeënveertig goudgulden en een jaarlijkse rente van zes mud rogge aan het Broederenklooster in Zutphen. De fraters moesten daarvan elk jaar op Sint Barbara (4 december) de armen van Zutphen bedelen. Als beloning kregen ze dan zelf wijn ter waarde van één goudgulden, en dat was veel. Toen de erfgenamen van de weldoenster een aantal jaren later eens controleerden of de broeders zich wel aan hun verplichtingen hielden, bleek het geld niet te zijn belegd, en de roggerente door hen opgegeten. Deze ervaring zal van invloed zijn geweest op het besluit van één van de erfgenamen, Hendrick Ruyter, om zijn geld in een hofje te steken. Een verstandige belegging want het Ruitershofje in Zutphen bestaat, na ruim vier eeuwen, nog steeds.

Hij had ook de Heilige Geestmeesters kunnen inschakelen. De financiën van de Heilige Geest werden jaarlijks gecontroleerd door het stadsbestuur. Hun uitgaven bestonden voor een groot deel uit het verstrekken van gratis eten aan de armen. In een aantal steden stichtten de meesters gasthuizen om er de over de stad verspreid wonende armen in bijeen te brengen, en daarnaast ook hofjes voor bejaarden. In Den Haag en Leiden bestaan nog Heilige Geest-hofjes.

Enkele nog bestaande hofjes zijn hun loopbaan als pesthuis begonnen. Tot in de 18de eeuw veroorzaakten regelmatig terugkerende pest-epidemieën een wa-

re slachting onder de bevolking. In 1347-50 stierf een kwart van de Europese bevolking aan 'de zwarte dood'. Al vroeg kwam men erachter dat deze *beclijfte-lijke en haestige sieckte* besmettelijk was. In Italiaanse havens moesten 'verdachte' schepen daarom eerst veertig dagen in afzondering op de rede blijven liggen voordat ze gelost werden (het woord 'quarantaine' betekent 'veertigtal'). De patiënten werden in pesthuizen geïsoleerd. Voor kapitaalkrachtige pestlijders bestonden er aparte huisjes, die tussen twee epidemieën door bewoond mochten worden door arme bejaarden. Het Poth Hofje in Amersfoort is op deze wijze ontstaan.

Terwijl de stedelijke overheid dus al tijdens de middeleeuwen bepaalde charitatieve taken op zich had genomen, maakte de situatie na de reformatie het noodzakelijk deze activiteiten nog aanmerkelijk uit te breiden. Omdat de kloosters waren opgeheven en de meeste gasthuizen ziekenhuizen werden, moesten er voor de bejaarden speciale voorzieningen komen. Naast oudemannen- en vrouwenhuizen werden er in veel steden door het stadsbestuur *proveniershuizen* gesticht. Hier kwamen de bejaarden die wat hadden kunnen sparen, want er werd een inkoopsum gevraagd. Het bedrag was soms niet voldoende om de onkosten te dekken, zodat de stad dan moest bijpassen.

De proveniershuizen leken op onze bejaardentehuizen. Een 'overmaagd' of 'moeder' runde het huis, geassisteerd door haar 'ondermaagd', 'koekmeyden' en personeel voor de keuken. Proveniershuizen ontwikkelden zich soms tot hofjes. Bekend zijn de proveniershuizen in Haarlem en Schiedam.

Autovrij wonen in de binnenstad

DE laatste jaren staan de hofjes volop in de belangstelling. Ze zijn onvervangbaar in historisch gegroeide oude stadskernen. Nog afgezien van hun kunsthistorische, geschiedkundige en toeristische waarde, vallen de hofjes vooral uit stedenbouwkundig oogpunt op door hun fijnschalige bouwkundige verhoudingen en door hun woonfunctie temidden van een vaak oude bebouwing. Een hofje vormt een langzamerhand steeds meer gewaardeerd rustpunt. Omdat de meeste hofjes gebouwd zijn op een binnenterrein, heeft sloop funeste gevolgen. De ervaring heeft geleerd dat een verdwenen hofje een bebouwing uitholt - zoals een rotte plek een appel.

Zolang vervallen hofjes niet zijn opgeknapt, kunnen er jongeren in wonen. Zij hebben minder last van vocht en tocht en zijn gevoeliger voor de romantiek en nostalgie van een verkrot hofje dan bejaarden. Bovendien geven ze hun geld liever aan andere dingen uit dan aan huur.

In studentensteden als Leiden en Amsterdam worden ook enkele gerestaureerde hofjes door jongeren bewoond; soms blijken de hofjes niet meer geschikt te zijn voor bewoning door bejaarden, want het is niet altijd mogelijk een huisje aan de moderne eisen aan te passen zonder het als monument te vernielen.

Als een hofje tot 'mini-rehabilitatie-gebied' wordt

'Allemaal op de foto' - bewoners, regenten en de burgemeester - want het Brouchovenhofje in Leiden bestaat 300 jaar!

verklaard, hoeft er niet gewacht te worden op een bestemmingsplan voor de hele buurt.

Bij restauratie leeft zo'n hele buurt op. De beste manier om de hofjes meer bij de buurt te betrekken, is wel het openbreken van de nu vaak dichtgemetselde zij- en achteringangen; iedereen kan er dan dwars doorheen lopen.

De huisjes moeten bij renovatie van binnen doorgaans sterk worden gewijzigd. Een 17de-eeuwse woning is gebouwd voor iemand die kookte boven open vuur, zich niet waste, water haalde bij de pomp en gebruik maakte van een gemeenschappelijk toilet. Dit betekent dat er nu ruimte gevonden moet worden voor respectievelijk een kitchenette, een douche en een toilet. Bij veel recente restauraties wordt daarom van twee huisjes één nieuwe woning gemaakt.

In de bejaardenzorg is men inmiddels tot het inzicht gekomen dat je bejaarden niet tegen hun zin moet opsluiten. (Voor de schatkist blijkt het bovendien voordeliger, de restauratie van een hofjeswoning te financieren dan de hoge kosten van een plaats in een verzorgingstehuis te dragen.) Wonen in een hofje lijkt daarom weer ideaal. De bewoners zijn er vrij, ze zijn opgenomen in het buurtleven, het huishouden is weinig eisend en bij ziekte staan ze er niet alleen voor. 'Ik ben iedere dag nog blij dat ik hier woon,' zegt een bewoonster van een gerestaureerd hofje er zelf van. Vreemd dat we na ruim zeshonderd jaar ervaring de hofjes opnieuw moeten ontdekken!

Hofjes bezoeken

DAT mag. In dit boek zijn kaartjes opgenomen die behulpzaam kunnen zijn bij het vinden van de vaak heel verborgen gelegen hofjes.

Voor de goede orde: een hofje is geen museum met oude dames in de vitrines.

men aan vijftig ouden van dagen. Bejaarden wonen hier overigens al vanaf 1577, toen het toenmalige kruisbroederklooster oudemannenhuis werd. Oude vrouwen volgden een kwart eeuw later. Of ze zich hier de afgelopen eeuwen erg op hun gemak hebben gevoeld, is maar de vraag. Onder zijn dak herbergde het St. Pietershof namelijk ook een aantal andere instellingen, die als pesthuis, dolhuis (geekenhuis), rijksgevangenis, leprozenhuis, inrichting voor gestrafte militairen en tuchthuis de rest van Hoorn tot één van de veiligste steden van ons land maakte. Brancheverving in de welzijnssector is een eeuwenoud verschijnsel.

Sinds 1617 telt het hof proveniëterswoningen langs de binnenplaats. Daarlangs werden in 1692 galerijen gebouwd die nu de trots van het huis zijn. Het is een zelfzaam genoegeen erdoorheen te slenteren, vooral wanneer de late namiddagzon een warme gloed legt over de gekleurde plavuizen, de koperen kransen, de mar-rode turfbakken en de blanke consoles waarop het tongewelf rust.

Ok de regentenkamer is de moeite van een bezoek waard. Het goudleerbehang dat in 1768 door Johan Remmit voor 236 gulden, 9 stuivers en 8 duiten is aangebracht, hangt er nog steeds. Uit dezelfde tijd is de plafondschildering van Daniel Renes waarop Abundantia, de Romeinse godin van de overvloed, en Mercurius, de god van de handel, staan afgebeeld. In de kast ligt het Reglement voor het beheer van het St. Pietershof te Hoorn van 22 april 1891. Daarin staat precies wat wel en niet mocht, bijvoorbeeld: *Alleen door den hoofdgingang is het in en uitgaan geoorloofd, het in- of uitklinnen der ramen is verboden.* Hoewel men een dergelijke regeling eerder kan verwachten voor de kazerne die er toen naast lag, is het toepasselijker dan het op het eerste gezicht lijkt. Wanneer een bewoner na tien uur thuiskwam, vond hij de poort op slot - en moest de huismeester uit zijn bedjongelieden - en moest de huismeester uit zijn bedgebeld worden. Dat wilde deze wel want hij kreeg daar vijf cent voor en na elf uur zelfs een dubbeltje.

Claes Stapel's Hofje

Na het Munnickenveld 15-19 staan twee schitterende vroeg 17de-eeuwse trapgevels. Tot nog toe wisten ze gelukkig te ontsnappen aan het soort restauratiewoede, dat in plaats van behoudzaam conserveren frisse nieuwbouw in oude stijl voorstaat. De verwerde huid van deze tweelinggevels en de veranderingen die er in de loop der tijd in zijn ontstaan, maken de vervlogen eeuwen haast tastbaar.

Uit omstreeks 1615 dateren nog de kruiskozijnen op de eerste en de drietichten op de zolderverdieping. Een kozijn uit het rechterhuis stamt uit de 18de eeuw, toen ook de oorspronkelijke glas-in-lood-raampjes vervangen zijn door de tegenwoordige vensters met roedeverdeling.

Op een houten gevelsteen staan Judith en Holofernes afgebeeld. In het bijbelboek Judith wordt verhaald hoe deze aantrekkelijke weduwe de Babylonische veldheer Holofernes op listige wijze vertelde en vervolgens vermoordde. Zo wist ze haar geboortedorp Bethulia te redden. De realistische weergave van dit tafereel verradt de hand van een bekwaam kunstenaar.

Pieter Bos en Claes Stapel kochten de panden ten behoeve van het hofje ernaast dat ze in 1682 stichtten. Samen met de opbrengst van een klein aandelenkapitaalje zorgt de huur van de twee huizen er nog steeds voor dat zes (vroeger twaalf) bejaarde vrouwen gratis kunnen wonen.

Toen het hofje aardgas kreeg, werd de leiding over de zolders aangelegd zodat het oude met kiezelstenen en klinkers geplaveide straatje intact bleef. Mevrouw Visser, die drie poezen en tachtig kamerplanten als hobby heeft, verzorgt ook de tuin die zo vol bloemen staat dat hij over de hele buurt bekendheid geniet. Er staat een driehonderdjarige beuk die in milieukringen op een kwart miljoen gulden wordt geschat.

St. Pietershof

Na een ingrijpende restauratie in 1969-73 biedt dit ingewikkelde gebouwencomplex een modern onderko-

Gevelsteen 'Dood van Holofernes', in hout gesneden met haast klassiek stijlgevoel (17de eeuw). Hoofje, Hoorn.

Hiernaast, bovenaan: Links: St. Annahofje in Leiden. Rechts daarvan: Poort met opschrift van het hofje gezien door de Leidse Eva van Hoogveen; virgo castissima, die zeer knise maagd.

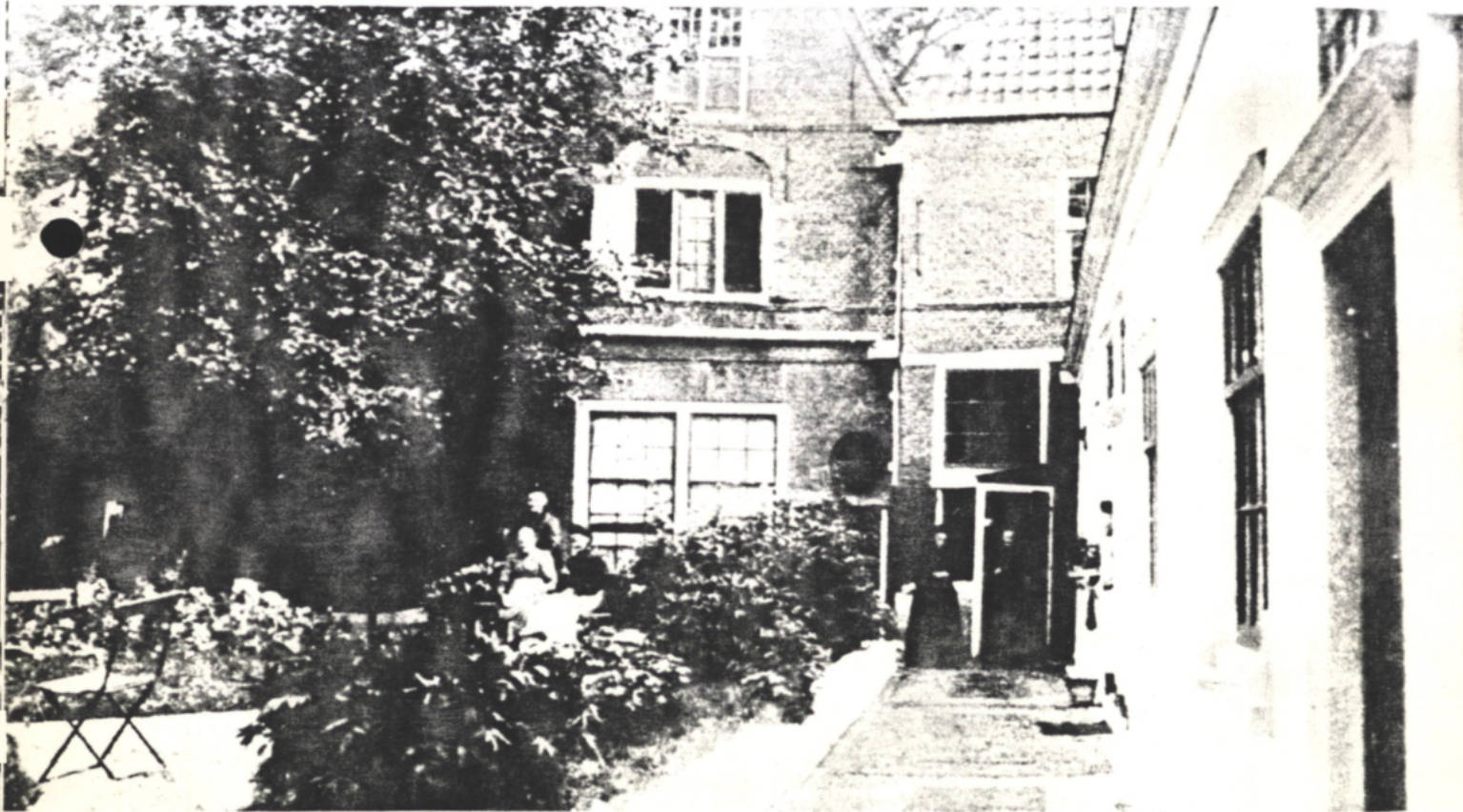
Een soepele regeling. Die ontdoken kon worden. Als bijvoorbeeld een groepje te laat was, gebeurde het dat één braaf een stuiver neertelde en dan even later stiekem de anderen binnenliet die in het steegje stonden te wachten.

Nu heeft elke bewoner zijn eigen voordeursleutel. De huismeester is trouwens erg aardig. Hij kan evengoed met de bewoners opschieten als met hele klassen schoolkinderen die de regentenkamer komen bezichti-

Claes Stapel's Hofje te Hoorn: binnenplaats met de toen nog niet zo bejaarde beuk. - Foto van eind vorige eeuw.

gen en van hun commentaar voorzien (als met mij, die niet anders deed). Hij heeft de koperen collectebus afgeschaft. Die stond hier vroeger opgesteld met het bordje: 'Voor de nieuwe bank op de binnenplaats', en daaronder dezelfde tekst in het Engels (voor die bank werd jaren gespaard . . .). Bejaardenzorg zit bij hem niet in de hoek van de liefdadigheid, en als je bedenkt dat de restauratie f 3.167.000,— heeft gekost, dan kon daar die bank ook best vanaf.

Rest nog te vermelden dat in 1926 het hof is uitgebreid met het *Rozenhofje*, een in zware pseudo-renaissancestijl gemetseld geval, dat ook in de restauratie is betrokken en nu van alle moderne gemakken is voorzien.

Katwijk

Andreashofje

IN verband met hun 'Westwall' slechtten de Duitsers in de oorlog de toren van de Oude of Andreaskerk te Katwijk. Ook de omliggende bebouwing mocht volgens hun strategisch inzicht niet blijven staan.

Na de oorlog werd de toren weer opgebouwd onder leiding van dezelfde architect die de Andreaskerk in 1928 had gerestaureerd. Deze kreeg bovendien de opdracht voor het braakliggend terrein naast de kerk een hofje te ontwerpen: het Andreashofje. Hij hield daarbij dezelfde sobere stijl aan die de kerk kenmerkt.

Boven een ingangspoortje is het Andreaskruis aangebracht. Dit verwijst niet alleen naar de kerk, maar ook naar het wapen van Katwijk. Voor het oude vissersplaatsje is dat heel toepasselijk want St. Andries is de beschermheilige van de vissers. Ook in het wapen van het voormalige vissersdorpje Amsterdam vinden we St. Andrieskruisjes.

De gekantelde stand van het kruis vindt zijn oorsprong in de legende volgens welke de apostel zich liggende zou hebben laten kruisigen.